

# **X sinifdə Azərbaycan dilinin tədrisi (II Məqalə)**

**Akif MƏMMƏDOV,**

Bakı Slavyan Universitetinin dosenti

## **“Azərbaycan dilinin quruluşu” bölməsinin tədrisi**

X-XI siniflərdə yeni mövzuların öyrədilməsi ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin sistemə salınması da **“Azərbaycan dilinin quruluşu”** adı altında təkrar edilir, sistemə salınır, ümumiləşdirilir və yeni məlumatlarla zənginləşdirilir. Bəzi müəllimlər bu bölmənin tədrisinə dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinə dair aşağı siniflərdə (V-IX) verilən biliklərin təkrarı kimi yanaşır. Proqram və dərsliyi diqqətlə öyrəndikdə isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, burada bir çox yeni bilik və bacarıqların da verilməsinin vacibliyi üzə çıxır.

X sinifdə dilçilik sahələrindən fonetika və leksikaya dair keçilmişlər sistemə salınır və dərinləşdirilir (digər sahələr XI sinifə saxlanılır). Bu məqsədlə 7 dərs saati ayrılır. Qabaqcıl müəllimlər bu saatları təxminən aşağıdakı qaydada planlaşdırırlar:

1) Fonetika. Səs dil vahidi kimi. Nitq səslərinin mənə yarada bilməsi. Fonem - 1 saat. 2) Azərbaycan dilində vurğu - 1 saat. 3) İntonasiya - 1 saat. 4) Söz əsas dil vahidi kimi. Sözün mənaları - 1 saat. 5) Dilin lüğət tərkibində tarixi dəyişikliklər. Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər - 1 saat. 6) Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər - 1 saat. 7) Frazoloji vahidlər. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı - 1 saat.

**Yeri gəlmişkən** qeyd edək ki, aşağıdakı mövzuların dərslikdə göstərilən ardıcılıqla yerləşdirilməsi tədris zamanı müəyyən çətinliklər yaradır: 1) “Dilin lüğət tərkibindəki tarixi dəyişikliklər”. 2) “Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər”. 3) “Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər”. Göründüyü kimi, birinci və üçüncü mövzular bir-biri ilə daha çox bağlıdır. Belə ki, dərslikdə birinci mövzuda dilin lüğət fondu ilə lüğət tərkibi, fəal və passiv leksika haqqında

məlumat verilir. Məlumdur ki, 3-cü mövzuda haqqında söhbət gedən ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər ifadəsi elə fəal və passiv leksika deməkdir. Passiv leksikaya köhnəlmiş sözlər və neologizmlərlə yanaşı, 3-cü mövzuda şərh olunan dialekt sözləri və terminlər də daxildir. Bu elmi və metodiki cəhəti nəzərə alaraq, yuxarıdakı planlaşdırmada **təklif edirik** ki, əvvəl “Dilin lüğət tərkibində tarixi dəyişikliklər”, sonra “Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər” mövzusu öyrədilsin.

Bu bölmənin tədrisinə başlarkən müəllim ilkin olaraq fonetika və leksikaya dair V sinifdə verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin həcmi müəyyənləşdirməlidir. Bu, müəllimə nələri təkrar etməyi və sistemə salmağı, hansı yeni məlumatların verilməli olduğunu təyin etməyə yardımçı olacaq. Qabaqcıl müəllimlər bölmənin tədrisinə başlamazdan bir neçə dərs əvvəl şagirdlərə tapşırır ki, V sinfin dərsliyindən “**Fonetika**” bölməsini təkrar etsinlər. Elə birinci dərsdə müəllim **frontal sorğu** ilə bölməyə dair əvvəllər verilmiş bilik və bacarıqları sistemə salır. Buna çox vaxt ayırmağa ehtiyac yoxdur. Çünki dərs ilinin başlanğıcında “V-IX siniflərdə keçilmişlərin təkrarı” bölməsini tədris edərkən problemlə bağlı müəyyən işlər görülmüşdür. Sorğu zamanı yaxşı olar ki, daha çox fonetikaya dair **praktik bacarıqların** sistemə salınmasına vaxt ayrılınsın: səs və hərf, orfoqrafik və orfoepik qaydalara dair suallar verilsin və çalışmalar işlədilsin. Dərslikdə bu saat üçün nəzərdə tutulan 9 çalışmanın 8-i elə bu məqsədi güdür. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, müəllim dərslikdəki çalışmalara yaradıcı yanaşmalı, yeri gəldikdə dəyişikliklər və əlavələr etməlidir. Məsələn: 88-ci çalışmada şagirdlər verilmiş sözlərdən neçəsində səslərin sayının hərflərin sayından çox olduğunu tapmalıdır. Şagirdlər *Faiq*, *şeyr*, *üzvlük*, *üzrlü*, *hökmdar* sözlərini seçirlər. Müəllim şagirdlərdən əlavə olaraq tələb edə bilər ki, bu sözlərin düzgün tələffüz formasını göstərsinlər və onun hansı orfoepik qaydaya görə belə deyildiyini şərh etsinlər. Məsələn, şagird “Faiq” sözünün [fayiq], şeyr sözünün [şeyir] şəklində deyildiyini söyləyir və qeyd edir ki, əgər sözdə iki müxtəlifcinsli sait yanaşı yazılırsa, bunların arasında bəzən [y] samiti tələffüz edilir. Yaxud “hökmdar” sözü aşağıdakı orfoepik qaydaya görə [hökümdar] kimi deyilir: “Müxtəlifcinsli qoşa samitlə bitən *məkr*,

*qəsb, zülm, hökm* və s. tipli təkhecalı sözlərə samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda tələffüz zamanı kökdəki iki samit arasına, ya da köklə şəkilçi arasına qapalı saitlərdən biri əlavə olunur: *qəsbkar* [qəsibkar], *zülmkar* [zülümkar] və s.". Bu çalışmada əks göstəriciyə - səslərinin sayı hərflərinin sayından az olan sözlərə aid cəmi bir nümunə var (*neftçi*). Yaxşı olar ki, müəllim bu tipli sözləri də (*müasir, səlahiyyət, sərbəstlik, şüur* və s.) mətnə əlavə etsin və onlar üzərində iş aparsın. 89-cu çalışmada səslərinin sayı hərflərinin sayından az olan sözləri tapmaq tələb olunur. Müəllim tapşırığın şərtini qismən dəyişə bilər: "Verilmiş sözlərin düzgün tələffüzlə oxuyun və dəftərinizdə transkripsiyasını göstərin". Nəticədə belə bir vəziyyət alınır: *Həqiqət* [həqi:qət] (bu sözü şagirdlər bəzən adi danışiq tələffüzünə aldanaraq [həqqət] kimi deyirlər), *xoşbəxt* [xoşbaxt], *xasiyyət* [xasiyyət], *cəmiyyət* [cəmiyyət], *hövsələ* [hö:sələ], *hovuz* (bu sözün Ə.Əfəndizadənin "Orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti"ndə (Bakı, 2009) iki cür tələffüzü məqbul sayılır: [hovuz], [ho:uz]), *novruz*, [no:ruz], *tövlə* [tö:lə], *dostluq* [dosdux], *müasir* [ma:sir]. 90-91-ci çalışmalar da sözlərin tələffüz və yazılışına aiddir. 94-cü çalışmada isə fonetik təhlil üçün 6 söz verilmişdir. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, fonetik təhlilə daha çox yazılışı ilə deyilişi fərqlənən sözlər cəlb edilməlidir. Burada 3 sözün deyilişi və yazılışı eynidir: peşman, iradə, qovurma. 92-93-cü çalışmalar isə sözlərin vurğusunu müəyyənləşdirməklə bağlıdır. Hər iki çalışma şifahi şəkildə yerinə yetirilsə, daha yaxşıdır. 92-ci çalışmada şagirdlər vurğusu son hecaya düşən sözləri tapırlar (*nəzirə, söyüd, güllük, tirmə, barama, albalı, gümüş*). Ancaq mətndəki digər sözlərin (*kamera, qrafika, Asiya*) vurğusu da müəyyənləşdirilməlidir. 92-ci çalışmada verilən sözlər içərisindən vurğusu dəyişməklə mənası dəyişən sözləri seçib (*əyin, gəlin, sərini, bildir, qazma, süzmə*) ayrı-ayrı cümlələrdə işlətmək tələb olunur.

Göründüyü kimi, bu çalışmalar V sinifdə əldə edilənlərin yada salınması üçün nəzərdə tutulmuşdur və şagirdlər onları yerinə yetirərkən çətinlik çəkmirlər. Ancaq bu dərstdə şagirdlərə öyrədilən "**fonem**" anlayışı onlar üçün yenidir. Burada müəllimin şərhinə ciddi ehtiyac var. Dərsləkdə fonem haqqında iki informasiya var: 1) fonem – sözün mənasını dəyişən səsdür; 2) fonem qeyri-müstəqil dil vahididir.

İstər-istəməz bu məlumatlar şagirdlərdə suallar doğurur: Bəs mənə fərqi yaratmayan səs varmı? Axı şagirdlər sonu həm kar, həm də cingiltili variantlarda tələffüz, olunan sözləri (qanad, çəkic, pələng və s.), sonu q və k ilə qurtaran iki və çoxhecalı sözlərin son samitinin yerindən asılı olaraq [ğ] və [x], [y] və [y]-nın kar qarşılığı variantlarında tələffüzünü və s. öyrənmişlər. Müəllim şagirdlərin məlum biliklərinə istinad edərək onlara belə bir cədvəl təqdim edir:

| d – t           | d – t              |
|-----------------|--------------------|
| Murad – [murat] | ud – ut            |
| Palıd – [palıt] | ad – at            |
| Polad – [polat] | Qanad – qanat(maq) |
| Bulud – [bulut] | od – ot            |

Şagirdlər cədvəldə müşahidə edirlər ki, I sütunda sözlərin son səslərindəki əvəzlənmələr onun mənasına təsir etmir, II sütunda isə mənanın dəyişməsinə səbəb olur. Beləliklə, müəllim II sütunda d və t səslərinin fonem, I sütunda **isə fonem variantı** olduğunu şərh edir. Əlavə olaraq məlumat verir ki, *fonem, heca, söz, şəkilçi, söz birləşməsi, cümlə* dil vahidləridir. Bunlardan bəziləri müstəqil işləyə bilər (söz, cümlə, söz birləşməsi), ona görə də müstəqil dil vahidləri sayılır. Ancaq fonem, heca, şəkilçi müstəqil mənaya malik olmadıqları üçün qeyri-müstəqil dil vahidləri hesab edilir. Yaxşı olar ki, şagirdlərin V sinifdə öyrəndikləri “danışiq səsi” anlayışı ilə “fonem” anlayışı müqayisəli şəkildə çatdırılsın. Misallar əsasında aydınlaşdırsın ki, danışiq səslərinin hamısı sözdə mənə fərqi yarada bilmir, həm də danışiq səslərinin müxtəlif çalarları var. Məsələn: **il - ilə - inqilab** sözlərində [i] səsinə diqqət edək; bu səs birinci sözdə adi, ikinci sözdə uzun, sonuncu sözdə isə (ikinci [i]) qısa kəmiyyətdə tələffüz olunur. Və yaxud “otaq” sözünün son səsi şəraitdən asılı olaraq həm [g], həm də [x] kimi deyilir, amma, göründüyü kimi, mənə fərqi yaratmır. Bunlar da danışiq səsləridir, ancaq fonem deyil. Deməli, danışiq səsi daha geniş anlayışdır. Bütün fonemlər danışiq səsləridir, ancaq bütün

danışıq səsləri fonem deyil. Fonemin məna fərqi yaratması ancaq sözdə reallaşır. Bu sahə ilə məşğul olan alimlər Azərbaycan dilində 33 fonemin olduğunu göstərirlər. Professor Ə.Dəmirçizadə belə hesab edir ki, “Fonemlər silsiləsi qarşılıqlı cütlükdən ibarətdir.. Saitlərdə: açıq saitlər - qapalı saitlər, qalın saitlər incə saitlər, dodaqlanan saitlər - dodaqlanmayan saitlər və s. Samitlərdə: kar samitlər - cingiltili samitlər... və s” (Ə.Dəmirçizadə “Müasir Azərbaycan dili”, 1972, səh.36). Müəllim şagirdlərə hələ V sinifdə “Saitlərin qarşılaşdırılması” mövzusu ilə bağlı verilmiş məlumatı yada salır. Göründüyü kimi, fonem haqqında iş apararkən müəllim həm şagirdlərin orfoepik bilik bacarıqların sistemə salır, digər tərəfdən yeni anlayışın (fonemin) şüurlu surətdə dərkinə nail olur.

Müəllimin izahından sonra dərslikdəki nəzəri məlumat oxunur və 96-cı çalışma yerinə yetirilir. Ev tapşırığı kimi şagirdlərə bir neçə sözün fonetik təhlil edilməsini və yuxarıdakı səs qarşılaşdırılmasını nəzərə almaqla bir səsini (fonemini) dəyişməklə məna fərqi alınan sözlər (al - ol, əl - il, un - ün və s.) yazmağı tapşırmaq olar.

“Vurğu” mövzusunu tədris edərkən müəllim nəzərə almalıdır ki, heca vurğusu haqqında şagirdlər kifayət qədər məlumata sahibdirlər. Bu sahədə öyrənilmişləri frontal sorğu və dil materialı (sözlər) üzərində müşahidə aparmaqla yada salmaq olar. Lakin X sinifdə vurğu ilə bağlı aşağıdakı əlavə məlumatlar verilməli və praktik işlər görülməlidir: a) vurğu qəbul etməyən şəkilçilər, b) məntiqi vurğu, c) həyəcanlı vurğu.

Müşahidələr göstərir ki, hələ V sinifdə bəzi müəllimlər vurğu qəbul etməyən şəkilçiləri öyrətməyə cəhd göstərirlər. Təbii ki, bu cəhd özünü doğrultmur. Çünki şagirdlər morfologiyani keçmədiklərindən adı çəkilən şəkilçiləri tanımırırlar. Bu sinifdə müəllim daha çox səslənmə ilə bağlı vurğunu müəyyənləşdirmək bacarığı aşılamalıdır. Həm də şagirdlər bilməlidir ki, Azərbaycan dilində vurğu son hecaya düşdüyündən şəkilçi əlavə olunduqca vurğu da sona doğru “hərəkət edir”. Lakin elə şəkilçilər də var ki, vurğu qəbul etmədiyindən sözə əlavə olunduqda vurğu yerini dəyişmir. X sinifdə isə bu şəkilçiləri geniş şəkildə öyrətməyə imkan var.

Şəkilçilərin bu cəhətini tədris edərkən fəndaxili əlaqəyə də geniş şərait yaranır. Belə ki, şagirdlər xəbərlilik, feillərdə zaman və şəxs, inkar, zərfdüzəldən və s. şəkilçiləri, idi, imiş, isə hissəciklərinin şəkilçiləşmiş formalarını və s. bir daha yada salmalı olurlar.

**Məntiqi və həyəcanlı vurğunu** öyrənməkdə şagirdlər o qədər də çətinlik çəkmirlər. Ancaq şagirdlər bilməlidirlər ki, məntiqi vurğu cümləni deyən (yazanın) məqsədi ilə bağlıdır, o, cümlədəki hansı sözü qabartmaq, dinləyiciyə (oxucuya) xüsusi olaraq çatdırmaq istəyirsə, onu da məntiqi vurğu ilə deyir. Yazılı nitqdə bu, mümkün olmadığından həmin söz (üzv) xəbərdən əvvələ gətirilir. Bəzən yazılı nitqdə məntiqi vurğu düşən söz seçdirmə (kursiv) ilə də verilir. Müəyyən hallarda şagirdlər məntiqi vurğu ilə həyəcanlı vurğunu (**emfatik vurğu** da deyilir) qarışdırırlar. Buna dərslikdəki izah da müəyyən qədər “kömək edir”; “Cümlədəki sözlərdən birinin digərlərinə nisbətən qüvvətli tələffüz olunması zamanı məntiqi vurğu yaranır” (T. Hacıyev, N. Cəfərov, N. Xudiyev “Azərbaycan dili”, X sinif üçün dərslik, 2009, səh.73); “Hiss və həyəcanları ifadə etmək üçün cümlədə, yaxud abzasda sözün, yaxud ifadənin yüksək intonasiya ilə tələffüz olunmasına həyəcanlı vurğu deyilir” (yenə orada, səh.73). Şagird üçün “*qüvvətli tələffüz*” və “*yüksək intonasiya ilə tələffüz*”, demək olar ki, eyni anlayışlardır. İkinci bir tərəfdən, həyəcanlı vurğunu yaradan amil (hiss və həyəcanı ifadə etmək) göstərildiyi halda, bu səbəb məntiqi vurğunun izahında yoxdur. Dilçilik ədəbiyyatında həyəcanlı vurğu “yüksək intonasiya” ilə yox, daha çox “qeyri-adi tonda” tələffüz kimi, səciyyələndirilir (Bax: Ə.Dəmirçizadə “Müasir Azərbaycan dili”, 1972, sh.164; A. Qurbanov “Müasir Azərbaycan ədəbi dili”, 1985, səh.98). Ə.Dəmirçizadə yuxarıda sitat gətirdiyimiz fikrinə əlavə edir: “..həyəcanlı vurğu əsasən danışanı həyəcanlandıran mənanın ifadəçisi olan sözdə bir və ya iki səsin gərgin uzadılmış halda tələffüzü ilə formalaşır” (Göstərilən mənbə, səh.184). “Susmaq” sözünün “susssmaq”, “danış” sözünün “danışş” və s. şəkildə tələffüzü nümunə kimi verilir. Deməli, müəllim məntiqi vurğu ilə həyəcanlı vurğunun aşağıdakı fərqlərini şagirdlərə çatdırmalıdır: a) Məntiqi vurğu həmin sözə dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədi, həyəcanlı vurğu isə danışanın hiss-həyəcanını ifadə etmək məqsədi

daşıyır. b) “Məntiqi vurğu ilə danışan şəxsin əvvəlcədən xüsusiləşmiş halda nəzərdə tutduğu məna ifadə olunur, həyəcanlı vurğu ilə isə daha çox danışiq prosesində yaranan duyğular, hiss-həyəcan ifadə olunur” (Ə.Dəmirçizadə, göstərilən mənbə, səh.184). c) Məntiqi vurğu ilə deyilən söz qüvvətli tələffüz olunsada, ondakı səslər orfoepik normaya uyğun söylənir, həyəcanlı vurğuda isə söz qeyri-adi, bir növ “yanlış” tələffüz edilir (yuxarıdakı nümunələrə bax). Dərslikdəki 97 və 98-ci çalışmalar heca vurğusuna, 99-cu çalışma məntiqi vurğuya, 100-cü çalışma isə həyəcanlı vurğuya aid bilik, bacarıq və vərdişləri yoxlamaq və möhkəmləndirmək üçün nəzərdə tutulur.

**İntonasiyaya** aid şagirdlər X sinfə qədər çoxlu məlumat əldə etmişlər. Ancaq bu informasiyalar ayrı-ayrı mövzularla bağlı olduğundan müəllim indi onları yada salmalı, sistemləşdirməli və dərinləşdirməlidir. Ona görə də yaxşı olar ki, müəllim mövzunun tədrisinə frontal sorğu ilə başlasın. Frontal sorğuda təxminən aşağıdakı suallardan istifadə etmək olar (suallar şagirdlərə müxtəlif priyomlarla çatdırıla bilər): 1) Nəqli cümlə, sual cümləsi, əmr cümləsi, nida cümləsi cümlənin hansı baxımdan bölgüləridir? 2) Nəqli cümlədə intonasiya necə olurdu? Bəs əmr, sual və nida cümlələrində? 3) Cümlənin yuxarıda sadalanan hər növündə intonasiyanın bir cür üzə çıxmasının səbəbi nədir? 4) Sadalama intonasiyası ifadəsini hansı mövzu ilə bağlı işlədirdik? Həmin intonasiyanı gözləməklə nümunələr söyləyin. 5) Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında, əlavəli üzvlə əlava arasında hansı intonasiyadan istifadə edilir? Nümunələr deyın. 6) Tabesizlik və tabelilik intonasiyaları nədir? Onlardan harada istifadə olunur? 7) Xitablar hansı intonasiya ilə cümlənin digər üzvlərindən fərqlənirlər? Bəs ara sözlər? 8) Məntiqi vurğuda və həyəcanlı vurğuda intonasiyanın rolu nədən ibarətdir?

Beləliklə, şagirdlər intonasiya ilə bağlı aşağıdakı terminləri, anlayışları, yada salırlar: sadalama intonasiyası, müraciət intonasiyası, tabesizlik və tabelilik intonasiyası, adi intonasiya (nəqli cümlədə), əmr, sual və həyəcanlı intonasiyalar və s. Nəticədə şagirdlərə intonasiyanın səslənmə ilə bağlılığı bir daha aydın olur. Təsədüfi deyil ki, Ə.Dəmirçizadə intonasiyanı (avazlanmanı) “səslənmənin cümlədə hərəkəti” adlandırır (Göstərilən mənbə, səh.165). Dərslikdə **intonasiya**

aşağıdakı hadisələrin məcmuyunu, cəmi kimi təqdim olunur: a) **Nitqin ahəngi**. Buna səsin tonu da deyilir. Bura səsin yüksəlməsi və ya alçalması daxildir. b) **Nitqin ritmi** - vurğulu və vurğusuz hecaların nisbəti, növbələşməsi nəzərdə tutulur; c) **Nitqin tempi** və ya **sürəti** – müəyyən vaxt ərzində sürətlə və ya yavaş tələffüz; d) **Nitqin intensivliyi** və ya **gücü** - nəfəsalmanın güclənməsi və ya zəifləməsi; e) **Məntiqi vurğu** (yuxarıda bu barədə bəhs etmişik); f) **Nitqin tembri** - səsin rəngarəngliyi, “hər bir səs üçün səciyyəvi olan xüsusi səs keyfiyyəti, səs çaları” (“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, IV cild, 2006, səh.278).

Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər dərslikdəki “**intonasiya modallıq bildirir**” fikrini mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər. Burada əsas səbəb “modallıq” terminidir. Ona görə də müəllim onun izahına xüsusi fikir verməlidir. Bu söz şagirdlərə “Modal sözlər” mövzusunun (VII sinif) tanışdır. Müəllim modal sözlərin tərifini yada salır. Nəticə çıxarılır ki, modallıq - münasibət (“nitqin məzmununun gerçəkliyə münasibəti”) deməkdir. Modal sözlər danışanın (yazanın) ifadə etdiyi fikrə münasibətinin sözlərlə təzahürüdür. Yəni əgər danışan cümlədə “bəlkə”, “olsun ki”, “deyərsən” sözlərini işlədirsə, onun intonasiyasında bir qətiyyətsizlik, inamsızlıq ifadə olunmalıdır. Ancaq intonasiyadakı modallıq daha geniş mənaya, çalara malikdir. Məsələn, danışan heç bir modal söz işlətməsə də, onun intonasiyası ifadə etdiyi fikrə necə münasibət bəslədiyini üzə çıxarır. Modallıq subyektiv səciyyə daşıyır. Ona görə də biz əhval-ruhiyyəməizdən, müxtəlif hiss və həyəcanımızdan asılı olaraq eyni cümləni çox müxtəlif çalarlada deyə bilirik, bu da intonasiyada üzə çıxır. Məsələn, hər gün görüşən dostlar “Yaxşıyam” cümləsini əhvallarından asılı olaraq ayrı-ayrı intonasiyada ifadə edə bilirlər. İntonasiyadakı modallıqdandır ki, biz hətta üzünü görmədən səsinə eşitdiyimiz adamın kədərli və sevincli olmasını, dediyi fikirdə nə dərəcədə qətiyyəti olduğunu, qorxduğunu və ürəkli danışdığını müəyyənləşdirə bilirik. Beləliklə, intonasiyanın nə qədər zəngin çalara məxsus olduğu şagirdlərə bir daha aydın olur. Yaxşı olar ki, “**İntonasiya**” mövzusunun tədrisində müəllim bədii mətnlərdən geniş istifadə etsin. Bu, şagirdlərə XI sinifdə müxtəlif üslublara aid məlumatların (məsələn, bədiiliyin fonetik səviyyədə ifadəsi, məişət üslubunda intonasiyanın daha zəngin çalara

malik olması və s.) dərindən öyrənilməsinə kömək edər. Həm də şagirdlər bir daha dərk edirlər ki, bədii əsərin məzmununu, oradakı obrazların xarakterini, nə düşündüklərini, hansı hisləri keçirdiklərini bilmədən bədii əsəri ifadəli oxumaq, başqasına düzgün çatdırmaq olmaz.

“İntonasiya”nın tədrisində durğu işarələrini hökmən yada salmaq lazımdır. Çünki bu işarələr tam olmasa da, intonasiyanın yazıda müəyyən ifadəsidir. Ə.Dəmirçizadə yazırdı ki, “durğu mənalı səslənmənin (yəni intonasiyanın - A.M.) bir növüdür” (yenə orada, səh.168). Əlavə edilməlidir ki, durğu işarələri intonasiyanı tam ifadə edə bilməz. Deyək ki, sonunda nöqtə qoyulan cümlələr saysız-hesabsız intonasiya ilə deyilə bilər, lakin nöqtə ümumi şəkildə həmin cümlədən sonra fasilə etməyin vacibliyini göstərir. Yaxud vergül nitq axınında azacıq fasilənin varlığına işarə etsə də, xitablarda, ara sözlərdə, nidalarda, həmcins üzlərdə və s. tamam ayrı-ayrı çalarlara malikdir.

Dərsin sonunda müəllim şagirdlərə əzbər bildikləri şeirləri, nəsr parçalarını söyləyə bilər. Çünki əgər şagird bu ədəbi nümunələri öyrənmişdirsə, demək, onların məzmununu da yaxşı bilir. O halda intonasiya da düz alınacaq. Evə dərslərdəki nəzəri məlumatı öyrənməklə yanaşı, 101 və 102-ci çalışmadakı mətnləri ifadəli oxumağı tapşırmaq olar. Təbii ki, mətnlərin ifadəli oxusundan əvvəl şagirdlər oradakı fikir və mülahizələrin mahiyyətini dərk etməlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Dilin quruluşu” bölməsi daxilində X sinifdə fonetika ilə yanaşı, leksikologiyaya dair V sinifdə əldə edilmiş bilik və bacarıqlar təkrar edilir, dərinləşdirilir. Mövcud proqrama görə bu məqsədlə (**leksika və söz yaradıcılığının tədrisində**) 3 saat vaxt ayrılır.

Birinci saatda **sözün əsas dil vahidi olması və sözün mənə cəhətləri** tədris edilir. Şagirdlər artıq bilirlər ki, səs, söz, söz birləşməsi, cümlə və s. dil vahidləri adlanır. Bəs söz niyə digərlərinə nisbətə “əsas dil vahidi” sayılır? Bu, nitqdə sözün daşdığı xüsusi əhəmiyyətlə bağlıdır. Belə ki, sözsüz adlandırma, hərəkəti, əlaməti və s. ifadə etmək mümkün deyil. Danışıq səsləri yalnız sözdə “canlanır”, şəkilçilər sözə qoşulduqda onların leksik və ya qrammatik mənə daşdıqları üzə

çıxır, söz birləşmələri və cümlə sözlərin işlənməsi ilə formalaşır və s. Beləliklə, dilin quruluşunu öyrənən bütün sahələr məhz sözlə bağlıdır: fonetika sözün səs cəhətini, leksikologiya sözün məna, mənbə və s. cəhətini, morfologiya sözlərin dəyişməsinə, sintaksis isə sözlərin birləşməsinə öyrənir. Deməli, mərkəzdə söz dayanır. V sinifdə şagirdlər öyrənmişlər ki, söz – bir səsdən və ya bir neçə səsdən yaranıb müəyyən məna bildirən dil vahididir. Sözün məna cəhətləri barədə (leksik və qrammatik məna, həqiqi və məcazi məna, təkmənalı və çoxmənalı sözlər, sözün omonim, sinonim və antonim mənaları) şagirdlər aşağı siniflərdə yetərli məlumata yiyələnmişlər. X sinifdə birinci vəzifə onları təkrar edib sistemə salmaq və bu əsasda şagirdlərin lüğət ehtiyatını daha da zənginləşdirməkdir. Bu vəzifənin icrasında müəllim aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirməlidir:

- a) V sinifdə öyrənilən nəzəri məlumatlar yada salınmalı və müvafiq nümunələr söylənməklə möhkəmləndirilməlidir.
- b) İzahlı lüğətlərlə işi genişləndirməklə şagirdlərin söz ehtiyatını zənginləşdirmək. Təbii ki, şagirdlərin söz ehtiyatı V sinifə nisbətən indi daha genişdir. Deməli, sözlərin leksik mənasının şərhində müəllim söz dairəsini genişləndirməli, hətta digər fənlərdən öyrənilən terminlərin, anlayışların üzərində iş aparılmalıdır.
- c) V sinif şagirdlərin qrammatik mətnləri öyrənərkən nitq hissələri, cümlə üzvləri haqqında səthi məlumata malik idilər. İndi isə onlar qrammatikanı daha geniş mənimsəmişlər. Deməli, sözün qrammatik mənasını daha dərinlən şərh edə bilirlər. Müəllim bu faktı nəzərə alsa, həm də qrammatika təkrarlanır.
- d) Artıq şagirdlər ədəbiyyat nəzəriyyəsindən məcazın necə yaranmasını, növlərini ətraflı öyrənmişlər. Demək, məcazi mənanın həqiqi məna ilə bağlılığı, məcazi mənanın həqiqi mənaya bənzətmə, oxşatma yolu ilə yaranması onlara daha aydındır. Bu həm də təkmənal və çoxmənalı sözlərin şüurlu dərkinə kömək edir.

Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər uzun müddət çoxmənalı sözlərlə

omonimləri qarışıq salırlar. Dərslikdə bu məsələ geniş şərh edilmiş, onların fərqləri göstərilmişdir. Ancaq dərslikdəki aşağıdakı müddəə üzərində xüsusi iş aparmadıqda yanlış nəticə çıxarılır: “Dilimizdə elə sözlərə də rast gəlinir ki, həmin sözlər həm çoxmənalı, həm də omonim ola bilər” (dərslik, səh.80). Şagirdlər elə başa düşürlər ki, eyni söz həm çoxmənalı, həm də omonim olur. Əslində isə sözün neçə omonim mənası varsa, o qədər də söz var. Deyək ki, “yar” - dost, sevgili mənasında bir söz, “yar”(maq) mənasında başqa bir sözdür. Burada söhbət iki sözdən gedə bilər. Onlardan biri və ya hər biri ayrı-ayrılıqda çoxmənalı ola bilər, yəni məcazi mənada da işlənər. Məsələn, “yar”maq feili “ürəyim yarıldı” ifadəsində məcazi mənadaadır. Deməli, birinci söz (yar - sevgili) təkmənalı, ikinci söz isə (“yar”maq) çoxmənalıdır.

Müəllim diqqətli olmalıdır ki, sinonimlərlə yaxın mənalı sözlər qarışdırılmasın. X sinif dərslində sinonimlərə belə tərif verilir: “Yazılışı və deyilişi müxtəlif olan, lakin eyni və ya yaxın mənalı (fərqləndirmə mənimdir - A.M.) bildirən sözlərə sinonimlər deyilir” (səh.81). Əslində sinonimlər eyni məfhumu, anlayışı ifadə edirlər, lakin onlarda eyni leksik mənanın müxtəlif çalarları ola bilər. Deyək ki, ürək - qəlb - könül sözlərinin leksik mənası eynidir, lakin “ürək” - daha çox ümumişlək, fizioloji çalar, “qəlb” və “könül” sözləri poetik, mənəvi çalar ifadə edir. Yaxın mənalı sözlər isə eyni anlayışı bildirmir. Məsələn, “dost” və “taniş” sözləri mənaca yaxın olsalar da, eyni leksik məna bildirmirlər.

Müəllim **“Sözün mənalı”** mövzusunı öyrəyərkən yuxarıda sadaladıqlarımızla (onlar aşağı sinifdə öyrənilənlərin sistemə salınması) yanaşı, şagirdlərə yeni anlayışlar, yeni məlumatlar da verməklə mövcud biliyi dərinləşdirir. Məsələn, şagirdlər həqiqi mənanın **dominant məna** da adlandırıldığını öyrənirlər. Dərsləyin 80-ci səhifəsində omonimlərə çox oxşayan anlayışların əslində omonim olmadıqları göstərilir və bunlar sadalanır. Burada adları çəkilməsə də, **omoqraf** (eyni cür yazılıb, vurğularına görə fərqlənən sözlər: gəlin - gəlin və s.), **omofon** (yazılışı, tələffüzü eyni, lakin başlanğıc formaları müxtəlif olan, yəni qrammatik şəkilçilərin vasitəsilə eyni cür səslənən sözlər: qovaq - qovaq, yataq - yataq və s.), **omofon** (səslənməsinə görə eyni, yazılışı fərqli olan sözlər: mətn - mətin, hər ikisi

[mətin] tələffüz olunur, açdı - aşdı, hər ikisi [aşdı] kimi tələffüz edilir və s.) haqqında da məlumat əldə edirlər. Müəllim bura leksik omonimlərdən fərqlənən və şagirdlərə yaxşı tanış olan **qrammatik omonimləri** da daxil edə bilər. Çünki bəzən şagirdlər bir neçə köməkçi nitq hissəsi kimi (*ki* - ədat, bağlayıcı; *yəni* - ədat, bağlayıcı və s.), həm köməkçi nitq hissəsi, həm də əsas nitq hissəsi kimi (*gör* - feil, ədat, *doğrusu* - sifət, modal söz və s.) işənən sözləri də yanlış olaraq omonim (leksik omonim) hesab edirlər.

**“Dilin lüğət tərkibindəki tarixi dəyişikliklər. Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər”** mövzularının tədrisinə, bircə, bir dərs saatı ayırmaq kifayətdir. Çünki bu mövzularla bağlı da bir çox məlumatlar artıq V sinifdən şagirdlərə tanışdır. Ancaq bu məlumatları genişləndirmək və bir çox yeni anlayışlarla zənginləşdirmək üçün indi müəllimin əlində xeyli imkan var. Dilin lüğət tərkibindəki tarixi dəyişikliklər nəticəsində özünü göstərən *köhnəlmiş sözlər və yeni sözlər* haqqında V sinifdən üzü bəri şagirdlər ədəbiyyat, tarix və s. fənlərində də zəngin dil materialları ilə rastlaşmışlar. Müəllim bunları nəzərə almalı, onların məlum bilik və bacarıqlarından istifadə etməlidir. V sinifdə öyrədilmiş biliklər yada salındıqdan sonra onlar aşağıdakı məlumatlarla zənginləşdirilir:

- a) Köhnəlmiş sözlərin iki qrupa (tarixizmlər və arxaizmlər) bölünməsi. Düzdür, V sinifdə tarixizmlər və arxaizmlər ifadəsi işlənmədən onlar barədə məlumat verilir: “Bu sözlərin bəzisi başqa sözlərlə əvəz olunduğundan dildən tamamilə çıxmışdır. İkinci qrup sözlərin işlədilməməsinin və ya az işlədilməsinin səbəbi onların bildirdiyi anlayışların itməsidir” (R.İsmayılov, X.Qasımov və s. “Azərbaycan dili”, V siniflər üçün dərslik, 2006, səh. 96). X sinifdə müəllim eyni zamanda bu qrupların birincisinin *arxaizm*, ikinci qrupunun isə *tarixizm* adlandırıldığını öyrətməlidir. Bu mövzu ilə bağlı şagirdlərə öyrədilən anlayışlardan biri də **“lüğət fondu”** terminidir. **Lüğət tərkibi** ifadəsi şagirdlərə tanışdır. İndi isə onun lüğət fondundan fərqi izah olunmalıdır. Dilin lüğət fondu fəal leksikadan, yəni ümumişlək sözlərdən təşkil olunur. Passiv leksikaya isə (dəslikdə: dilin lüğət tərkibinin qeyri-fəal hissəsi) köhnəlmiş sözlər və yeni sözlər (neologizmlər), dialekt sözləri və

terminlər və s. daxildir. Deməli, dilin lüğət tərkibi - daha geniş anlayışdır, lüğət fondu onun bir hissəsidir. Müəllim passiv leksikaya eyni zamanda *jarqonların, arxaizmlərin, vulqar sözlərin* də daxil olduğunu çatdırmalıdır ki, şagirdlərdə tam təsəvvür yaransın. Bu terminlərin (jarqonlar, arxaizmlər və vulqar sözlərin) şagirdlərə ədəbiyyat fənnindən də məlum olduğunu nəzərə almaq lazımdır.

**Dialekt sözlər və terminlər** haqqında da V sinifdə kifayət qədər məlumat verilmişdir. X sinifdə müəllim frontal sorğu ilə onlar yada salır və eyni zamanda aşağıdakıları da diqqət mərkəzində saxlayır: a) Həm dialekt sözləri, həm də terminlər dilin lüğət tərkibinin qeyri-fəal (passiv) hissəsinə daxildir. b) Dialekt sözlərindən bədii ədəbiyyatda müəyyən üslubi məqamda istifadə etmək olar (Bunlara bədii ədəbiyyat nümunələrindən misallar gətirilir). c) V sinifdən fərqli olaraq X sinifdə terminlərin əsas xüsusiyyətləri daha geniş şərh olunur (bax: X sinfin dərsliyi, səh.87). d) Bəzi sözlərin həm termin, həm də ümumişlək söz kimi işləmə bilməsi (bucaq, sifət, dağ, sinif, say və s.) üzərində iş aparılır. e) Bəzi köhnəlmiş sözlərin bu gün də bəzi dialektlərdə yaşaması (*iraq* - uzaq, *varmaq* - getmək və s) haqqında məlumat verilir. f) Terminlərin əksəriyyətinin alınma olması və bunun səbəbləri şərh olunur və s.

Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində çətinlik yaradan məsələlərdən biri də **sözlərin mənşəcə müəyyənləşdirilməsidir**. Məlumdur ki, **“Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər”** mövzusu V sinifdə də tədris edilmişdir. Sonralar şagirdlər şəkilçiləri də mənşəcə fərqləndirməyi öyrənirlər. X sinifdə sözlərin mənşəcə fərqləndirilməsi ilə bağlı iş davam etdirilir, şagirdlər əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlərin xüsusiyyətləri haqqında əlavə məlumatlar öyrənir, nəticədə sözləri bu baxımdan qruplara ayırma bacarıqlarını təkmilləşdirirlər. V sinif dərsliyində (səh. 94) “Alınma sözlərin təyin edilməsi üçün” 8 “əsas əlamət” göstərilir. X sinifdə isə (səh.84) “Əsl Azərbaycan sözlərini alınma sözlərdən fərqləndirən” 18 “xüsusiyyət” sadalanır (səh.84-85). V sinifdəki 8 əlamətin hamısı X sinifdə təkrarlanır. Deməli, müəllim bunların üzərində çox dayanmamalı, onları yada saldıqdan sonra əlavə xüsusiyyətlərin şərhinə keçməlidir.

Məsələn, X sinifdə göstərilir ki, fleksiya uğrayan sözlər Azərbaycan mənşəli deyil. **Fleksiya** anlayışı şagirdlərə o qədər də tanış deyil. Düzdür, onlar elə bu sinifdə flektiv dillər haqqında müəyyən bilik əldə etmişlər: “Basqa qrup dillərdə sözün kökü içəridən dəyişir. Məsələn, elm - alim – üləma və s. Belə dillər flektiv dillər adlanır” (X sinif dərsliyi, səh.43). Deməli, müəllim hələ bu məlumatı verərkən fleksiya terminini də izah etməli, şagirdləri müxtəlif fənlərdə, o cümlədən ədəbiyyatda termin və ya ümumişlək söz kimi rastlaşdığımız ərəb mənşəli sözlər üzərində işlətməlidir. Məsələn: aşağıdakı ədəbiyyatşünaslıq terminlərini aydınlaşdırarkən onları eyniköklü olan məlum sözlərlə qarşılaşdırmalıdır.

*Müxəmməs* – xəmsə - xüms (**xms**) - beşlik mənasında; *Məqta* – qət – nöqtə (**qt**) - qət olmaq qurtarmaq; *Mətlə* - tülü (**tl**) - günəş tülü elədi, çıxdı: “başlanğıc”; *Rübai* - mürəbbə rüb (**rb**) - dördlük; *Rəbt* – rabitə (**rbt**) – “bağlanmaq”; *Məfulu* - failatun və s. təfilələr “feil” sözü ilə (**fl**) eyniköklüdür və s.

Təcrübə göstərir ki, fleksiya anlayışının dərki naməlum sözlərin mənasını taparkən məlum sözlərə istinad etmək baxımından uğurlu nəticə verir. Ona görə də müəllim bu anlayışdan yeri gəldikcə istifadə etməlidir. Sözlərin mənşəcə fərqləndirilməsi üçün dərslikdə verilən digər xüsusiyyətlərin başa düşülməsində və tətbiq edilməsində şagirdlər o qədər də çətinlik çəkmirlər.

İstər nəzəri məlumatın öyrənilməsində, istərsə də çalışmalar üzərində iş zamanı əlavə olaraq **aşağıdakı məsələlər də diqqət mərkəzində** saxlanmalıdır:

- a) Dilimizin lüğət tərkibində əsl Azərbaycan sözləri alınma sözlərdən qat-qat çoxdur.
- b) Alınma sözlər dilimizi zənginləşdirsə də, onlardan yersiz istifadə yolverilməzdir.
- c) Başqa dillərdən söz aldığımız kimi, Azərbaycan dilindən də digər dillərə, xüsusilə rus, fars, Qafqaz xalqlarının dillərinə də çoxlu sözlər keçmişdir.
- d) Başqa dillərdən söz almaq xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır.

- e) Bu və ya digər sahədə müəyyən dildən alınan sözlər üstünlük təşkil edə bilər. Məsələn, din və təhsillə bağlı daha çox ərəb, dilçiliklə bağlı yunan, tibb sahəsində latın və s. dillərdən dilimizə keçən sözlər üstünlük təşkil edir.

Dərslikdə mövzu ilə bağlı çalışmalar azdır. Müəllim əlavə çalışmalar, testlər tərtib edib şagirdləri daha çox işlədə bilər. Aşağıdakı tapşırıq variantlarından da istifadə etmək mümkündür:

- 1) Bədii mətnlərdə işlənən sözləri mənşəyinə görə qruplaşdırmaq.
- 2) Elmi üslubda yazılmış mətnə (fizika, kimya, biologiya və s. dərsliklərindən) əsl Azərbaycan və alınma sözləri müəyyənləşdirmək.
- 3) Sınıfdəki şagirdlərin adlarının mənşəyini tapmaq.
- 4) Fleksiyadan istifadə etməklə verilmiş özlərə eyni köklü olan digər sözləri müəyyənləşdirmək. Məsələn: *dərs* (tədris), *məktəb* (kitab, katib, məktub), *Füzuli* (füzul, fəzl, əfzəl), *nizam* (nəzm, nazim, Nizami) və s.

**“Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri”** mövzusunun tədrisinə də V sinifdə bu barədə öyrənilənlərin yada salınması ilə başlamaq olar. V sinif dərsliyində bu vahidlərin aşağıdakı cəhətləri önə çəkilmişdir:

- a) Bu birləşmələrdə sözlər birləşərək öz ilkin mənalarını itirir və birlikdə yeni, vahid məna ifadə edirlər.
- b) Bu birləşmələr həm sabit söz birləşmələri, həm də frazeoloji birləşmələr adlanır.
- c) Cümlənin bir üzvü olurlar.
- d) Frazeoloji birləşmələr bir-birinə sinonim və antonim ola bilər.
- e) Frazeoloji birləşmələr dili gözəlləşdirir və zəngin edir.
- f) Bəzi frazeoloji vahidlər omonimlik kəsb edə bilər (can vermək, üz vermək, iş vermək və s.)

X sinifdə müəllim bunları təkrar edib sistemə salmaqla yanaşı, bəzi əlavə nəzəri məlumatlar verməli və çalışmalarla frazeoloji birləşmələr hesabına şagirdin nitqini zənginləşdirməlidir. Məsələn, frazeoloji birləşmələrlə sərbəst birləşmələri müqayisə etməyə indi şagirdin daha çox imkan var. Çünki onlar VIII sinifdə sərbəst söz birləşmələrini, onların cümlədə rolunu geniş şəkildə öyrəniblər. Bunu nəzərə alaraq müəllim bəzi məqamlara, dolaşıq hallara aydınlıq gətirməlidir. Məsələn, müşahidələr göstərir ki, şagirdlər yenə də bəzi sərbəst birləşmələri, xüsusilə bir tərəfi məcazi mənada işlənənləri frazeoloji birləşmə hesab edirlər: “qızıl payız”, “odlu ürək”, “isti münasibət”, “qara qızıl” və s. kimi nümunələrdə I növ təyini söz birləşmələrinin bir tərəfinin məcazi mənada işlənməsi onları çaşdırır. Bu hal bir tərəfi məcazi mənada işlənən sərbəst feili birləşmələrdə özünü daha çox göstərir: *yol çəkmək, güləb çəkmək, su çəkmək, fərəh bürümək* və s. Bizcə, belə halda daha çox hər iki birləşməni fərqləndirən bu cəhətlərin üzərində dayanmaq lazımdır: a) Sərbəst birləşmənin tərəfləri ayrı-ayrı nitq hissələridir. Məsələn, qızıl payız - isim + isim, odlu ürək, isti münasibət, qara qızıl – sifət + isim; misal gətirdiyimiz feili birləşmələr də isim + feildən təşkil olunmuşlar. Ancaq “*qulaq asmaq*”, “*əldən düşmək*” (yorulmaq mənasında), “gözdən düşmək” kimi birləşmələri bütövlükdə feildir, onların nə birinci tərəflərini ayrılıqda isim, nə də ikinci tərəflərini feil hesab etmək olmaz. b) Sərbəst birləşmənin bir tərəfindən digər tərəfinə morfoloji sual vermək mümkündür. Məsələn, qızıl (necə?) payız, güləb (nə?), çəkmək və s. Ancaq *qulaq asmaq* tipli frazeoloji vahidlərdə tərəflərdən heç birinə sual vermək olmur. Bir tərəfi məcazi mənada işlənən feili sərbəst birləşmələrin frazeoloji birləşmə hesab edilməsi nəticə etibarilə onların sintaktik təhlil zamanı bir cümlə üzvü götürülməsinə gətirib çıxarır. Aşağıdakı cümlələrə fikir verək: 1) Oğlunun yüksək uğur qazandığını eşidən atamı sonsuz *fərəh bürüdü*; 2) Kəndə geniş *yol çəkdilər*; 3) Dağın ətəyindən kəndimizə *su çəkdilər* və s. Birinci cümlədə “fərəh” - mübtəda, “bürüdü” - xəbər, 2-ci və 3-cü cümlələrdə müvafiq olaraq “yol” və “su” sözləri qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq, “çəkdilər” isə xəbərdir.

**“Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı” mövzusu V sinifdə öyrədilərkən**

şagirdlərə kök və şəkilçi, şəkilçinin növləri (leksik və qrammatik, bir, iki və dörd variantda yazılan şəkilçilər, sözünü və sözsonu şəkilçilər), eyniköklü sözlər, sözün başlangıç forması, düzəltmə sözlər, mürəkkəb sözlər haqqında məlumat verilmiş, müəyyən bacarıq və vərdişlər aşılanaşdır. Sonrakı siniflərdə şagirdlər nitq hissələrinin tədrisi prosesində şəkilçiləri daha ətraflı mənimsəyirlər. Məsələn, ismi keçərkən cəm, mənsubiyyət, hal, xəbərlilik şəkilçilərini, onların qrammatik şəkilçi kimi xüsusiyyətlərini, adlardan və feillərdən isim düzəldən leksik şəkilçiləri öyrənirlər. Bu proses sonrakı əsas nitq hissələrində də davam etdirilir. Beləliklə, X sinfə qədər, demək olar ki, bütün şəkilçilər tədrisə cəlb edilir. Ancaq ayrı-ayrı mövzularla bağlı öyrənilən bu şəkilçilər X sinifdə ümumiləşdirilir və sistemə salınır. Bunu nəzərə alan dərslilik müəllifləri şəkilçilərin omonim, sinonim və antonimliyinin şərhinə geniş yer ayırmışlar. Bununla da, şagirdlər öyrənmiş olduqları şəkilçiləri indi müqayisə etməyə, onların çoxunun formaca eyni olsa da, müxtəlif funksiya yerinə yetirdiklərini dərk etməyə imkan qazanırlar. Yaxşı olar ki, müəllim şagirdləri düşündürmək, onların müstəqil yolla nəticə əldə etmələri üçün özü əvvəlcə frontal sorğu aparsın, ən çox işlənən şəkilçilər, onların vəzifələri soruşulsun. Məsələn: “Biz -ın, -in, -un, -ün şəkilçilərinin yiyəlik hal şəkilçisi olduğunu bilirik. Sizcə, -ın<sup>4</sup> şəkilçisi daha hansı funksiyalarda işlənə bilər? Morfologiyadan öyrəndiklərinizi yadınıza salın”. Şagirdlər düşünərək onun mənsubiyyət, feildən isim düzəldən, məchul və qayıdış növ şəkilçisi olduğunu xatırlayırlar. Təbii ki, şəkilçinin hər funksiyası müvafiq misallarla əsaslandırılmalı, şəkilçinin artırıldığı söz hökmən cümlədə işlədilməlidir. Şəkilçilərin omonim, sinonim və antonimliyi üzərində iş gedərkən leksik omonim, sinonim və antonimlər yada salınmalı, onların oxşar və fərqli cəhətləri gözlənilməlidir. Sonra şagirdlərin diqqətini dərslisdəki nəzəri materiala cəlb etmək olar (səh. 90-93).

**Söz yaradıcılığı** ilə bağlı şagirdlər V sinifdə öyrəniblər ki, leksik şəkilçilər vasitəsilə düzəltmə sözlər, iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə mürəkkəb sözlər yaranır, bir düzəltmə sözə iki və daha çox leksik şəkilçi də ola bilər, mürəkkəb sözlər müxtəlif yollarla yaranır və iki cür yazılır. X sinifdə bu məlumatlar xatırladılır və söz yaradıcılığının konkret olaraq üç yolu olduğu göstərilir: a) **leksik**

**yol, b) morfoloji yol, c) sintaktik yol.** Bu terminlər şagirdlər üçün yeni olsa da, onların mahiyyəti müəyyən qədər aydındır. Belə ki, şagirdlərə morfoloji yolun - düzəltmə sözlərin, sintaktik yolun - mürəkkəb sözlərin yaranması yolu olduğunu xatırlatmaq kifayətdir. Leksik yol şagird üçün nisbətən yeni olduğundan onun şərhinə bir qədər geniş yer ayırmaq lazımdır. Müəllim izah edir ki, burada söz əslində əvvəl mövcud olan mənasını genişləndirir və nisbətən fərqli məna qazanır. Məsələn, 30 gün mənasında olan **ay** Ay planetinin hərəkəti ilə bağlıdır. Çünki həmin planet göydə əvvəl kiçik görünür, 15 gün tədricən böyüyür, 15 gün də kiçilir və bu, 30 gün çəkir, sonra proses təkrar olunur. **Gün** (24 saatlıq müddət və planet mənalı), köç (isim və feil) sözləri də belə yaranmışdır. Bunlar leksik omonimlərdir, lakin leksik omonimlərin hamısı bu yolla yaranmamışdır.

*“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, 2010, №2*